

Лариса Ткачук

ФОРМУВАННЯ НООСФЕРНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ДУХОВНОСТІ ШКОЛЯРІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ

В. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти формування духовності підростаючого покоління, зокрема, такої її складової як ноосферна свідомість. Аналізується теоретичний та практичний спадок В.Сухомлинського як вагомий доробок у справі розв'язання зазначеної проблеми.

Ключові слова: освіта, духовність, ноосферна свідомість, екологічна відповідальність, екологія людини.

The theoretikal and practical aspects of forming rising generation spirituality are examined in the article, in particular, such its constituent as noosphere of consciousness. The theoretikal and practical inheritance of V.Sukhomlynskyi as ponderable reserve in matters of decision of the noted problem is analysed.

Keywords: education, spirituality, noospheric consciousness, ecological responsibility, ecology of man.

У сучасній Україні йде процес трансформації ціннісних орієнтацій: старі переживають кризу, а нові, які вже заявили про себе, ще чітко не визначилися. Численні соціологічні й педагогічні дослідження свідчать про розгубленість, втрату ідеалів, глибоку духовну і моральну деформацію молодого покоління. Превалюючою серед української молоді стає типова для Заходу «масова людина» з притаманною їй вузько-прагматичною світоглядною орієнтацією. Молоддю нерідко засвоюються найгірші зразки масової культури, які пропагують насильство, егоїзм і надмірний раціоналізм.

Домінуюча у свідомості значної частини суспільства установка на невичерпність природи, її здатність до самовідтворення, свідомо чи несвідомо зневага до людських цінностей на користь пріоритетів науково-технічного профілю, суспільно-неконтрольований розвиток техніки, впровадження недостатньо апробованих технологій та проектів, призвели до певних деформацій у суспільній свідомості: у стані боротьби за виживання, здебільшого, мають сенс лише матеріально-прагматичні цінності, всі ж інші,

й передусім – духовні, цей сенс втрачають. Останнє призводить до розвитку бездуховності.

Людству загрожує глобальна криза цивілізації, якщо воно не змінить свою життєву філософію, свого ставлення до природи і стилю діяльності, не здійснить повороту до розуму і людських пріоритетів: «Світ, створений лише за «розрахунком холодного розуму», набуває зловісних відблисків. По суті така діяльність має руйнівний характер. За великим рахунком, вона підштовхує людину і людство до прірви затяжної економічної кризи, соціально-політичного конфлікту, екологічної катастрофи або термоядерного колапсу. Запобігти останньому можна тільки добром, точніше – освітою та вихованням людини в дусі гуманістичних фундаментальних цінностей, виплеканих історією, гирким досвідом розвитку людської культури» [1, 14]. Адже чим вищий духовний потенціал підростаючого покоління, тим реальнішою стає можливість оздоровлення відношень людей з оточуючим соціальним світом, природним та культурно-предметним середовищем.

Ми є свідками того, що змінюється освітня парадигма: від інтелектуалізму, раціоналізації та прагматизму Заходу українська педагогічна думка дедалі динамічніше спрямовується у бік пріоритету духовності. Здійснюються пошуки у сфері нової освітньої філософії – особистісно зорієнтованого виховання (І. Бех, О. Виговська, С. Рудаківська, І. Якиманська та ін.); розробляється гуманістично орієнтована ієрархія цінностей у нових соціокультурних умовах (І. Бех, О. Вишневський, В. Кремень, В. Кузь, О. Сухомлинська, О. Савченко та ін.). У центр освітньої системи висувається людська особистість та орієнтація на її духовне і творче зростання, її самоактивність та саморозвиток.

Проблему гармонійної взаємодії природи та людської культури, здатної не тільки використовувати природу, а й творити добро і красу в природному середовищі, удосконалювати його, уперше у науковій практиці порушив відомий український вчений В. Вернадський, який ще на початку ХХ століття створив теорію «ноосфери» (сфери розуму) – формування нового

світового устрою на основі нової суспільної свідомості з визнанням пріоритету загальнолюдських духовних цінностей, почуття єдності й цінності всього живого на планеті, створення морально-психологічного клімату на засадах добра і любові.

В етичній науці завжди актуалізувалася потреба людини в цінностях, які спрямовують її думки, почуття, вчинки. У психологічному тлумачному словнику поняття «цінність» виступає як «суспільний ідеал, як вироблене суспільною свідомістю абстрактне уявлення про атрибути належного в різних сферах громадського життя» [14, с. 597]. «Система цінностей», у широкому розумінні слова, – це внутрішній стрижень культури суспільства, об'єднуюча ланка всіх галузей духовного виробництва, всіх форм суспільної свідомості. У суспільстві зміна цінностей відбувається постійно: змінюються пріоритети та ієрархія, знецінюються одні і висуваються інші. І саме духовно-моральні цінності, передані від старших поколінь до наступних, зможуть сформувати «планетарне покоління», здатне зберегти нашу планету (В. Вернадський).

Феномен духовності особистості розглядався у працях античних філософів (Арістотель, Платон, Сократ та ін.) як детермінанта розвитку культури і суспільства. Пріоритет духовності особистості, її самоцінності відображено у «філософії серця» В. Зеньківського, М. Максимовича, Г. Сковороди, П. Юркевича.

Уперше до розуміння екологічної відповідальності людини за своє життя, за навколишнє середовище, за гармонійні взаємини між індивідами підійшли представники гуманістичного напрямку психології (Г. Олпорт, В. Франкл, А. Маслоу).

Проблему взаємодії особистості і природи на основі розвитку почуттєвої сфери та її впливу на формування ставлення людини до навколишнього середовища досліджували Л. Архангельський, Л. Виготський, Г. Костюк та ін. Вона є предметом зацікавлень сучасних науковців. Так, зокрема, В. Бех стверджує, що соціальний світ – це польова,

тобто існуюча у вигляді поля форма життя планетарного людства. Дослідник наголошує на тому, що треба повернутися обличчям до духовного сприйняття соціального світу. Першим кроком тут буде формування ноосферного мислення. Прорив до світогляду третього тисячоліття відбудеться саме тут [2].

На думку І. Карпенка, виховання ноосферного світосприйняття, світовідношення і світорозуміння, переведення їх у норми соціальної поведінки – головна умова загальнолюдського духовного катарсису. Разом з тим, автор вважає, що ядром світовідчуття є національний образ світу. У національному образі світу соціум, природа й сама людина постають через призму національних цінностей, що сформувалися й закріпилися в мові та культурі [4].

Сьогодні наше світорозуміння, ціннісні орієнтири, мислення визначає відносно нова ментальна парадигма, яку, як правило, пов'язують із методологією цілісного підходу до світу – холізмом. Центральними і визначальними для цієї методології є відношення «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – людина». У цілісній системі «людина – світ» людина розглядається як повноцінна особистість, що реалізує свій творчий потенціал у гармонійній взаємодії зі світом.

Це, в свою чергу, визначає орієнтири у конструюванні освітньо-виховного процесу. Державні освітні документи виняткової ваги надають завданням забезпечення орієнтації освіти молоді на глобальні проблеми, усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими і класовими, на формування цілісної картини світу, духовності, культури особистості і планетарного мислення.

У цьому зв'язку доречним є звернення до творчого доробку видатного гуманіста В. Сухомлинського, яким була створена філософсько-педагогічна концепція, наближена до ідеї В. Вернадського, заснована на принципах доброти, гуманізму й розумного співіснування людини і природи. У своєму багаторічному педагогічному експерименті він апробував досить дієву

систему екологічного виховання, в основі якої постулат – турбота учнів про все живе і красиве (рослини, квіти, тварини) переростає у розуміння самоцінності життя в усіх його проявах.

Метою статті є розкриття концептуальних засад розвитку гармонійної особистості, людини з новою філософією взаємин з природою, новим «ноосферним» типом світогляду у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Поєднання практичної діяльності з гностичною дозволило вченому виділити і поставити у центр суспільного прогресу людину: «Людина – найвища цінність серед усіх цінностей світу» [5, с. 412]. На цьому він наголошує у своїх працях «Людина – найвища цінність», «Людина неповторна», «Вірте в людину» та ін. Разом із тим, людина для нього не самоцінність, вона з дитинства має насамперед на емоційно-мотиваційному та на когнітивно-практичному рівнях пізнати складність зв'язків з природним світом, закони його функціонування, причини виникнення дисгармонії у природному середовищі.

Зазначимо, що на той час терміни «екологічне виховання», «екологічна культура», «ноосфера» не мали широкого вжитку, і тому видатний педагог ними не оперував. Разом із тим, комплексне вирішення завдань екологічної освіти, спосіб організації природоохоронної діяльності, організація навчально-виховного процесу у Павлівській середній школі дає змогу констатувати про створення В. Сухомлинським ефективною моделі формування екологічної культури школярів у сучасному розумінні цього процесу (утвердження у них розуміння гармонії взаємин із навколишнім світом, природою, іншими людьми та адекватне самоствердження себе як особистості), що передбачала формування не тільки екологічних знань та умінь, але й морально-світоглядних якостей особистості.

Природу видатний педагог визначав як провідний фактор виховання: «Входячи в життя дитини з першими відчуттями, сприйняттями, поняттями, уявленнями, природа стає для неї наочним мірилом цінностей,

джерелом багатств» [13, с. 537]. Разом із тим, він зауважував: «Природа сама собою не виховує..... Те, що людина любить природу, само по собі теж не є показником її вихованості....Виховна роль природи залежить від того, в ім'я чого живе людина, в чому вона вбачає добро і зло, до чого вона прагне, які її ідеали. Роль природи як вихователя в кінцевому підсумку визначається взаємодіянням людини з природою» [13, с. 546].

Формування світоглядних переконань, наголошує В. Сухомлинський, залежить від того, як пізнається природа, як людина з дитинства бачить, розуміє і відчуває її, як вона входить в її життя. Саме тому процес шкільного виховання він починав з активного, керованого спілкування дітей з природою: «Активне спілкування з природою за допомогою розумної, цікавої суспільно корисної праці – це, образно кажучи, місток, що з'єднує знання з ідеями, веде до становлення світогляду громадянина» [10, с. 562].

Провідним напрямом виховної роботи у Павлівській школі виступав процес формування у школярів світоглядних переконань: природа – єдине ціле. «... підростаюче покоління треба вчити розуміти природу як єдине ціле, бачити єдність людини і природи» [10, с. 555], – наголошував Василь Олександрович. «..У цьому цілому – своя гармонія і постійність, взаємозв'язки і залежності; вона – джерело нашого буття і сама суть нашого буття, вона єдина і нерозривна з нами, з людиною» [10, с. 554].

Освіта і виховання, на думку видатного педагога, повинні починатися з систематичного, тривалого впливу на розум дитини з метою, щоб та усвідомила, що люди – діти природи; вони живуть і користуються благами природи доти, поки не порушено гармонію природи: «...природа – це наш дім, і якщо ми будемо безтурботними марнотратцями, ми зруйнуємо його; природа – частинка нас самих, а байдужість до природи – це байдужість до власної долі» [10, с. 555].

Екологічна ідея, як особистісна, в інтерпретації В. Сухомлинського включає в себе ідею формування «екологічного» типу особистості. Важливим завданням морального виховання він вважав те, «..щоб діти

глибоко зрозуміли: життя могутнє і всепереможне, але разом з тим – ніжна і нерідко беззахисна, легко уразлива цінність» [7, с. 566].

Сухомлинський, вказуючи на напрямки формування екологічної відповідальності зростаючої особистості (формування емоційного сприймання краси, слабкості життя у всіх його проявах, його цінності; апробація естетико-екологічної системної діяльності школярів у саду, на городі, в теплиці, в лабораторії; розвиток здатності і переконання в настійній необхідності естетизації взаємин учнів та ін.), підійшов до розуміння сутності духовності учнів як першооснови їх майбутньої життєтворчості: «..серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є обов'язок, усвідомлення і переживання людською особою свого обов'язкуперед іншою людиною ...» [8, с. 475].

Екологія людини передбачає людські взаємостосунки, особисті взаємини, духовне спілкування людей: «Наша місія – готувати людину до життя в суспільстві, в колективі, серед людей, а суспільне життя – це нескінченна різноманітність доторкань людини до людини, серця до серця, почуття до почуття» [12, с. 404]. Видатний педагог наголошував на необхідності вчити вихованців «..відчувати поряд себе людину з її багатогранними потребами, відчувати нескінченну різноманітність станів людської душі – радість і горе, мудре натхнення творчості і сум, потребу в допомозі і співчутті» [12, с. 405].

Значно випередивши свій час, учений розкрив механізм, який дозволяє поєднувати світосприйняття «розумом і серцем», береже від вчинків, спрямованих проти всього живого: «Джерело дитячої совісті, готовності робити добро іншим – співпереживання почуттям тих людей, у яких на серці горе. Чулисть до духовного світу людини, здатність відгукнутися на чуже нещастя – з цього починається найвища людська радість, без якої неможлива моральна краса» [11, с. 227].

Тож В. Сухомлинський наполягав, щоб уже маленька дитина розуміла й серцем відчувала, що кожний її крок, кожний вчинок відбивається у

духовному житті того, хто поруч з нею: товариша, батька, матері, вчителя, зовсім незнайомого, «чужої» людини: «Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» [9, с. 146].

Актуальним є висновок Сухомлинського про те, що виховання високої емоційної культури, культури почуттів проникає у всі інші елементи виховання, у всі сфери духовного життя і тільки гострота почуттів пробуджує прагнення до активної дії: «Не менш важливим, ніж опанування основ науки про природу і суспільство, вважаємо ми, є опанування мови почуттів. Ми учимо взаємного людського проникнення – так я називаю здатність брати близько до серця радощі і прикрості іншої людини. Ще раз повторюю: виховуваням стає лише той, хто бачить світ не тільки очима, а й серцем; а якщо серце сліпе і глухе, то й очі нічого не бачать. Емоційне невігластво породжує байдужість, безсердечність: людина серед людей, буває, відчуває себе як у пустині» [6, с. 494].

Педагог виділяє два фундаментальних класи емоційних переживань: переживання, які пов'язані з різними формами індивідуального споживання, та переживання, які спрямовані на іншу людину.

Дитина мусить переживати величезне по-справжньому людське щастя – щастя творення радості для інших людей – для батьків, товаришів тощо. Звичайно, що переживання-творення не виникають мимовільно: вони стають результатом діяльності вихованця, яка мотивується широкими суспільно значущими мотивами. Таку діяльність прийнято кваліфікувати вчинковою. Чим більше своїх душевних сил вкладає дитина у вчинкову діяльність стосовно, наприклад, благополуччя меншої дитини, тим ближче бере до серця її радощі й турботи. Якщо нічого цього нема, серце дитини залишиться холодним і байдужим не тільки до «чужих», але й до рідних [3].

Дітей необхідно вчити співпереживанню, формувати в них уміння «перестраждати стражданням людства», наголошував видатний педагог: «Дитина повинна відчувати, що в кожній людині є серце, яке треба берегти, що завдавати їй болю – велике лихо. Нехай дитяче серце хвилюється за долю живого і красивого; йому тоді буде чуже розбещене почуття солодкого задоволення від думки, що чиєсь серце страждає через нього» [9, с. 149]. У зв'язку з цим Василь Олександрович стверджував: «Утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і красивого – елементарна, азбучна істина шкільного виховання, з цієї істини починається школа. Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбність, а себелюбність – джерело жорстокості. Щоб запобігти безсердечності, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, тривоги, неспокою про живе і красиве – про рослини, про квіти, про птахів, про тварин. Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберігає деревце, ця дитина ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей. І навпаки, якщо маленька людина ламає, безжалісно нищить живе, прекрасне, вона може стати маленьким тираном, що знущається над близькими» [9, с. 149].

Василь Олександрович вважав емоційний стан співпереживання найчутливішим, найвимогливішим охоронцем сумління. Завдання вихователя, пробудивши й утвердивши в дитячій душі співпереживання, спрямувати сили дитини на виявлення себе в духовному благородстві.

Отже, мірою екологічної відповідальності («екології душі», «екології серця») у творчій спадщині В. Сухомлинського виступає духовність, що є першоосною гуманного людського прогресу.

Педагогічні ідеї В. Сухомлинського та унікальний досвід Павлиської школи, її освітньо-виховні технології живлять і сьогодні педагогічну теорію та практику. Видатний педагог заклав наукові підвалини для розуміння

феномена «екологічна культура», чітко обґрунтував стратегічний напрям її становлення: дитина має зростати у постійному піклуванні про оточуючий світ рослин, тварин, людей, доглядати, допомагати їм. Шляхом саморозвитку вона оволодіває емоційно особистісним переживанням краси природи, допомагає збереженню цієї краси, і поступово підходить до розуміння краси людських взаємин. Почуття захоплення красою природи та людських взаємин, творення добра сприяє утвердженню людяності, сердечності у душах вихованців, тобто здійснюється шлях до «екології серця», «екології душі людини».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – №1. – С. 11–17.
2. Бех В. П. Философия социального мира: гносеологический анализ / В. П. Бех. – Запорожье: Тандем –У, 1999. – 284 с.
3. Бех І. Д. Світ емоцій у виховній системі В. О. Сухомлинського / І. Д. Бех // Наукові записки. – Випуск 52. Частина 1. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2003. – С. 3–5.
4. Карпенко І. М. Катарсическая теория формирования духовной культуры учащейся молодежи / И. М. Карпенко // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе / Отв.ред. Л. Н. Синельникова и др. – Луганск - Женева, 2000. – С. 127–142.
5. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 410–414.
6. Сухомлинський В. О. Бачити себе / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 489–495.
7. Сухомлинський В. О. Біля чистого джерела / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 562–568.
8. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 472–488.
9. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 4. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 7–390.
10. Сухомлинський В. О. Природа, праця, світогляд / В. О. Сухомлинський // Вибр.твори: В 5-ти т. – К.: Рад.школа, 1977. – Т. 5. – С. 551–562.
11. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // В. О. Сухомлинський / Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 3–279.
12. Сухомлинський В. О. Слово до спадкоємця / В. О. Сухомлинський / Вибрані твори: У 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 401–410.
13. Сухомлинський В. О. Школа і природа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 536–551.
14. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2004. – 640 с.